

SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA | STOCKHOLM
sh.se

Ordförrådsutveckling och begreppsbyggnad

– konkreta metoder som utvecklar, stimulerar och höjer språknivån

Boel De Geer, Södertörns högskola

2024-02-09

- Lingvist/språkvetare
- Docent i svenska, Södertörns högskola
- Undervisar i språkkurser på F-3 och förskoleprogrammen
- Forskning – utlandsadopterade barns språk och kommunikation, språksocialisation i hem, förskola och skola i komparativt perspektiv (Sverige, Finland, Estland), ordförandsutveckling
- Samarbete med förskolor och skolor i södra Stockholm sedan 2018 för att stärka det språkutvecklande arbets- och förhållningssättet

Förväntad språkutveckling förskola och F-3

- Uttal språkljud, betoning, intonation, längd...
- Ordförråd ord, uttryck, betydelser, ordbildning...
- Grammatik böjningsformer, ordföljdsmonster
- Pragmatik funktioner, anpassning
- Textstrukturer samtal, berättande...
- Bokstäver känna igen, koppla till ljud, rita/skriva...
- Läsa och skriva
- ... Olika takt och olika vägar

Vad är språkutvecklande?

- benämna, berätta, samtala...
- högläsa/läsa
- språkleka – rim, ramsor, andra språklekar, skämt

- utvecklat och utmanande språk?

Språkutveckling gynnas av prat!

(Bergelson m fl 2023)

- Prata är viktigare än
 - Socioekonomisk status
 - Sociokulturell status
 - Kön
 - Flerspråkighet

- Prata går att påverka!

Utvecklande och utmanande

- Många ord i många sammanhang
- Många möjligheter att resonera

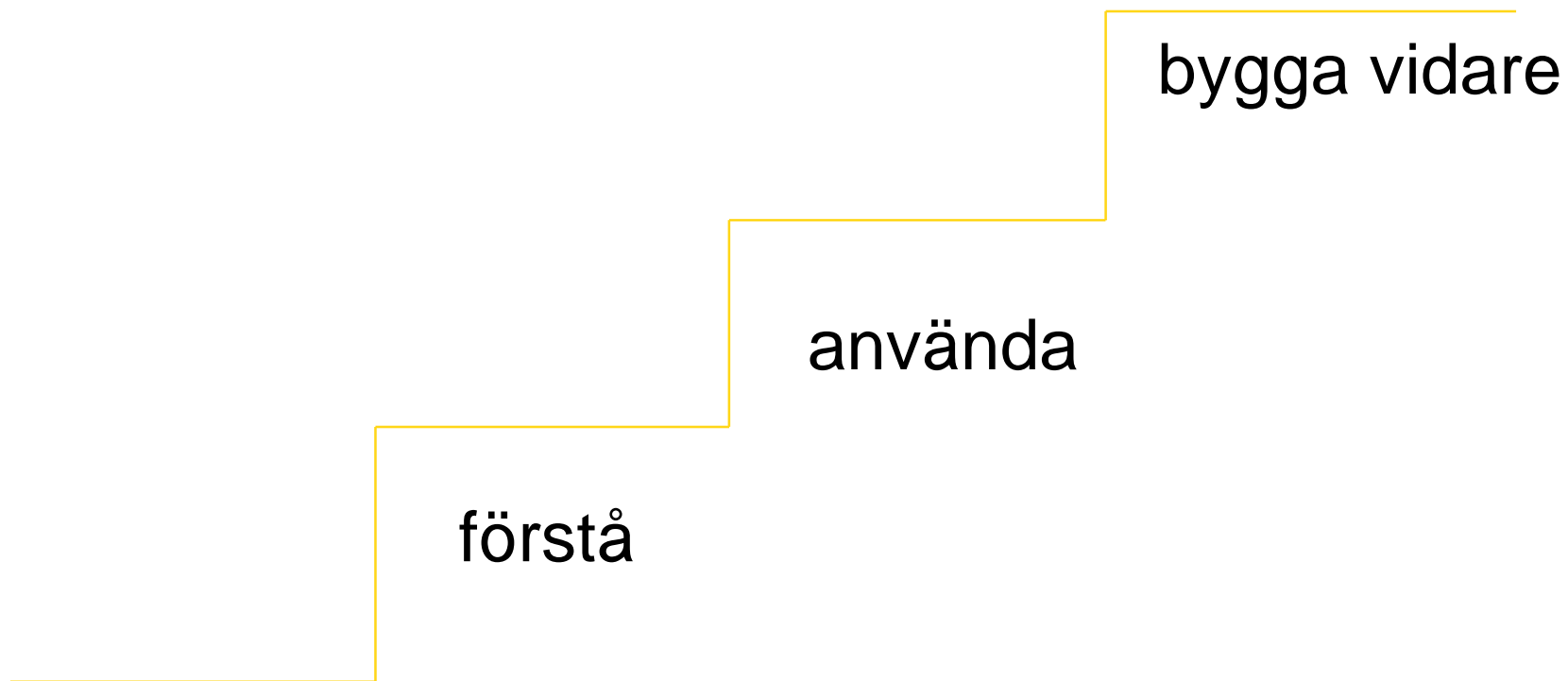
Exponering

- Hör språk
 - Talspråk – riktat till individen eller andra
 - Icke-verbalt språk (rösten)
 - Skriftspråk (högläsning)
- Ser språk
 - Ser skrivande och läsande (aktivitet och produkt)
 - Icke-verbalt språk (mimik, gester, ögonkontakt, tecken...)
- Använder språk
 - Deltar i språkliga aktiviteter

Exponering

- Tid timmar, regelbundenhet
- Kvalitet språkanvändning, engagemang
- Miljö platser, situationer, "persongalleri", register

Steg i språk-, ord- och begreppsutveckling

uppmärksamma, skapa gemensamt fokus

Benämna (vuxenperspektiv)

- Uppmärksamma Titta en moped, det är en moped, det där heter moped
- Förstå Den kan man åka på...(om man inte vill gå, om man har långt att gå...)
- Använda Kan du säga moped?, Skriv en mening där moped ingår.
- Bygga vidare Moped, motorcykel, bil och buss är olika fordon. Morfar kallar häst för havremoped.

Benämna (barnperspektiv)

- Uppmärksamma Titta en moped, det är en moped, (peka), (ljud)
- Förstå Den kan man åka på..., den har en motor...,
- Använda Kan du köra moped?, Stora barn kan åka moped, Jag vill ha en moped...
- Bygga vidare Titta en moppekille!

Resonera

- Uppmärksamma erfarenheter
- Mer detaljerat och för varje gång
- Upprepa, bygga ut – innehållet är bekant
- Mindre frekventa ord
- Sambandsord
- Grunden för allmänkunskapliga samtal och lärande

Resonera

beskriva	vad som händer och sker,
förutspå	vad som ska hända,
berätta	vad som hände,
förklara	varför det hände,
exemplifiera	vad som hände,
argumentera	för ett val,
formulera något generellt om det som hände.	

Undervisning i ordkunskap

- Ökat och stärkt ordförråd
- Ökad språkförståelse
- Utveckling av språkförståelse *strategier*
- Effektivare läsning och skrivande (hastighet, förståelse)
- Effektivare språkanvändning (ordmobilisering, nyanser, kreativitet)
- Språklig medvetenhet
- Språklig självkänsla, säkerhet, tillhörighet, delaktighet...
- Demokratisk rättighet

Stort och välorganiserat ordförråd...

... bli förstådd

... förstå

... förutsättning för lärande

lek?

stor?

”Stort” ordförråd?

- boll, hund, bil... motsats till liten
- stor människa storlek, vuxen, betydelsefull
- stor artist/lögnare/förmögenhet/utmaning/stark
- storätare, storfiskare, storskog, storlek, storhet, förstora...
- vara storsint
- ta stora ord i mun
- stor i orden, liten på jorden
- leva på stor fot

”Välorganiserat” ordförråd?

Ords relation till andra ord, t ex

- Synonymer (pappa, gå, vacker, pratglad/pratsam)
- Motsatser (gammal-ny/ung, god-äcklig/elak)
- Kategoriseringar (kroppsdelar, färger, former, plagg...)
- Samma form – olika betydelse (gärna-hjärna-Järna, hov, vara...)

Ords struktur

- Uttal (prosodi/ljudgestalt)
- Fonem (språkljud)
- Stavelser
- Grafem (bokstäver)
- Morfem
- Ordföljd (placering i uttryck och meningar)

Ords betydelse(r)

- Konkret/abstrakt rund boll, summa
- I relation till andra ord rund-knubbig; rund-klotformad
- Tillsammans med andra ord rund under skorna

Ords användning – samverkar med struktur och betydelse

Passande

Ändamålsenligt

Förväntat

Idiomatiskt

Önskad kommunikativ effekt

Ord i undervisning

- *För att förstå och resonera*
 - Ord som preciserar
 - Ord som skapar samband

Ord från lager 1 – 2 – 3

- Ingen “rangordning”
- Ingen kronologisk ordning
- Alla lager behövs för effektiv språkanvändning

Lager 1

Vardagliga, vanliga ord "som alla kan"

- mat, stol, jacka, hus, barn, hund, vatten
- äta, dricka, komma, titta, sova, kunna, vilja, ha, åka, gå
- god, kall, röd, farlig, rolig, kul, stor, fin, arg, trött
- den, det, jag, du, alla, många, ingen, vem
- var, där, uppe, i, på, under, inte
- och, men, eller

Lager 3

Specifika ord för olika ämnen/sammanhang

Har entydig betydelse som förklaras av lärare och läromedel

- kilo, centimeter, fossil, paleontolog, fryspunkt, röda blodkroppar, meridian, substantiv, ståndsriksdag, sömsmån...
- lagfart, kamaxel, skalpell, epidemi/pandemi, ROT-avdrag, skattsedel, röstlängd, sous vide, skiftnyckel, streptokocker...

Lager 2

Allmänna ord för olika ämnen/sammanhang

För ett varierat, resonerande och komplext språk

- *Synonymer*

(äta – förtära, viktig – väsentlig, plats – utrymme, sak – föremål...)

- *Otydlig betydelse*

(anse, påpeka, utgå, omfatta, innebära, utsökt, makalös, anslag...)

“små naturtillgångar”

- **Alla skolämnen**

(kapitel, experiment, samarbete, redovisa, sammanfattning...)

- *Sambandsord för resonemang*

(om, eftersom, trots att, innan, däremot...)

Samband och resonemang

Konjunktioner, bisatsinledare, tidsuttryck fångar sambandet
Binder ihop två/flera "tankar"

Underlaget lutar **och/men** bollen rullar (inte).

Bollen rullar, **trots att/när/om/eftersom** underlaget inte lutar.

När vi hade rullat bollar hela förmiddagen förstod vi principen.

Bollen rullar när underlaget lutar. **Detta** är enkelt att förstå.

Först försökte vi rulla kossar. **Sedan** provade vi med bollar.

Exponering för, tillgång till och utmaning av ord från *alla lager*

- Lager 1-ord för vardagliga samtal
- Lager 3-ord för ämnesspecifik undervisning/sammanhang
- Lager 2-ord för att vidga ordförrådet
för att uttrycka oss precist och komplext
för att resonera
- = utvecklande och utmanande

Lager 2 – ovanliga synonymer och sambandsord – så fungerar det

“Först/till att börja med/inledningsvis åkte vi/alla barnen på vår avdelning Myran i/nedför/utför rutschkanan. Sedan/därefter ville vi kolla/se/veta/ta reda på/undersöka/utröna ifall/om/huruvida olika grejer/saker/föremål också kunde åka/rulla/glida i rutschkanan. Vi trodde/gissade/antog/förutspådde först/innan vi började/startade/satte igång/inledningsvis/initialt att tunga saker/föremål skulle åka/rulla/glida snabbare/hastigare/med högre hastighet men sen/när vi provade med olika föremål såg/märkte/upptäckte/uppmärksammade vi att både hur mycket sakerna vägde och vad de var gjorda av gjorde att de åkte fortare/inte bara föremålens tyngd utan också materialet påverkade hastigheten.”

Lager 2 största utmaningen – och mest att vinna

Inget extraarbete - ett förhållningssätt

”Ta inte första bästa ord”

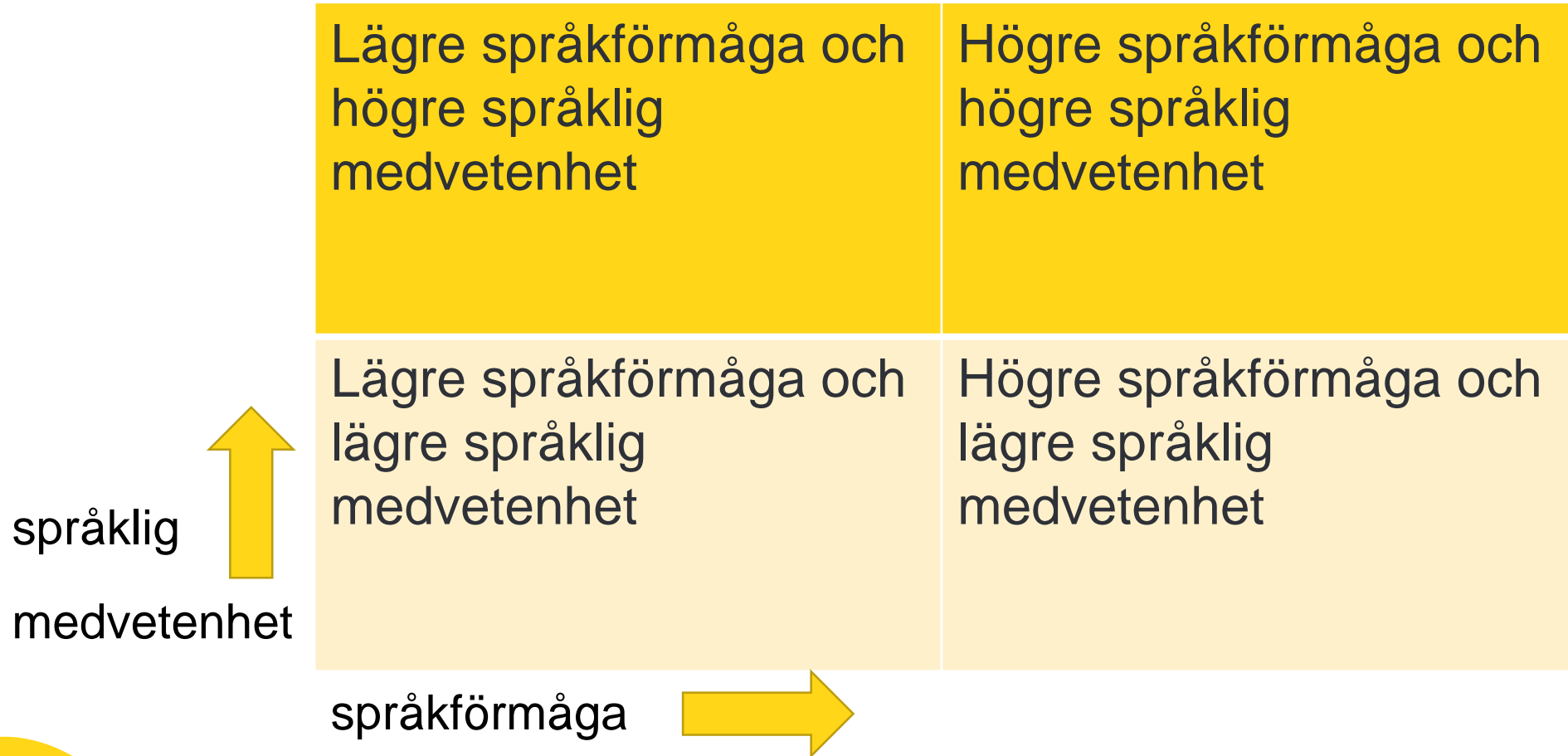
Språkutvecklande och språkutmanande förhållningssätt

- benämna, berätta, förklara, argumentera, samtala... = resonera
- lekfullhet/lustfylldhet
- språkdidaktisk skicklighet
- språkförmåga och språklig medvetenhet

Lekfullhet

- Lekfullt förhållningssätt
- Undervisning som inte märks
- Lekfullhet bygger på kunskap och erfarenhet
- Lekfullhet har ett syfte
- Lek är något annat...

Språkförmåga vs. språklig medvetenhet

Språkförmåga

ofta omedveten

- Uttal språkljud, betoning, intonation...
- Ordförråd ord, uttryck, betydelser, ordbildning...
- Grammatik böjningsformer, ordföljd
- Pragmatik funktioner, anpassning
- Textstrukturer samtal, berättande...

Språklig medvetenhet

- ”Fokus på språkets form, inte innehåll” – hmm...
- Perspektivskifte
- Uppmärksamma språkliga mönster och detaljer
- Direkt och indirekt
- Det språkliga pusslet får fler och fler bitar

- Saknas i läroplanerna – finns i bedömningsmaterialen!

● Språklig *omedvetenhet* – en riskfaktor?

Språklig medvetenhet – inte bara fonologi...

Fonologisk medvetenhet – *upptäcka strukturer*

- klappa stavelser, dela i stavelser, rimma LÄTT och ROLIGT!

Fonemisk medvetenhet – *upptäcka språkljuden i orden*

- känna vilket ljud som kommer först/sist
- *sätta ihop* språkljud till ord $b - a - d - a = bada$
- *dela upp* ord i ljud $bada = b - a - d - a$

Fonologisk och fonemisk medvetenhet som didaktiskt verktyg

Prosodisk medvetenhet (också fonologi)

Lyssna och upptäcka!

Hur låter orden – säg högt, säg efter, säg tillsammans

Jämför betoning – (banan, kanon)

Jämför intonation – (borsten, tomten)

Jämför längdförhållanden (kana-kanna, väg-vägg)

Prosodisk medvetenhet som didaktiskt verktyg

Morfologisk medvetenhet - ordböjning

Böjning

hund, hund-en, hund-ar, hund-ar-na, hund-ar-na-s

titta, titta-de, titt-at, titt-ande; sova, sov, sov-it, sov-ande;

se, såg, sett, se-ende

gul, gul-t, gul-a; gul, gul-are, gul-ast

min, mitt, mina

Medvetenhet om ordböjning som didaktiskt verktyg

Morfologisk medvetenhet – ordbildning

För språkförståelsen (hörförståelse → läsförståelse)

- Sammansättning hög+hus, huvud+byggnad, bi-håla
vakt+hund/hund+vakt

brand+gul, blå+neka, över+gång
- Avledning skriva, skriv-are, skriv-ning, skriv-en/
o-skriv-en,
lik/o-lik, vanlig/o-vanlig

Medvetenhet om ordbildning som didaktiskt verktyg

Fasta fraser, uttryck och bildspråk

- Ta studenten, begå harakiri, rubb och stubb, hals över huvud...
- Skriva in, på, ut, av, till, under, upp...
- "Tusen tack"
- Göra något ögonaböj/på momangen/så in i vassen/så det ryker...
- Stålhäst, havremoped...
- Hänga läpp, hoppa över, vara blåögd, få något om bakfoten...
- Glad som en lax, Små grytor har också öron
- "Det är inte Ragnarök"

Medvetenhet om detta som didaktiskt verktyg

Fler medvetenheter

- Syntaktisk medvetenhet
- Semantisk medvetenhet
- Pragmatisk medvetenhet
- Ortografisk medvetenhet

(hänger ofta ihop)

ordföljd i fraser, satser och meningar

betydelser (ord, uttryck, satsstruktur)

språkanvändning i sociala situationer

skrivande och skrift

texttypers uppbyggnad och karaktär

Text-/genremedvetenhet

Språklig medvetenhet för språkutveckling

- fonologisk och fonemisk kompetens
- ordförråd
- morfologisk och syntaktisk kompetens
- pragmatisk kompetens
- genrekompetens
- språk-, läs- och hörförståelse

- stavning
 - språklig kreativitet
 - andraspråksutveckling
 - andra språks utveckling
 - språkligt självförtroende och språklig självkänsla
-
- Genom systematisk och explicit undervisning i ordkunskap

Vokabulär för resonemang om språk

- ord, stavelse, ljud, språkljud, bokstav, stora/små bokstäver, stora A, lilla s, tecken, siffra, mening, stycke, rubrik, mellanrum, rymma, ramsa, betyda, innebära, likna, låta, se ut, vara lik/olik, vara samma, jämföra, översätta...

Exempel på resonemang om språk

- ”Jämför hur orden ’snabb’ och ’snabbt’ uttalas. De uttalas olika men stavas likadant. Snabbt ska stavas snabbt, **eftersom** det kommer från/hör ihop med/är besläktat med/uppslagsordet/grundformen är snabb.”
- ”Vi använder fyra bokstäver när vi skriver ordet kung, **trots att** vi bara kan höra tre ljud i ordet.”
- ”Det heter inte ’nötboskap’ **för att** djuren är bruna som nötter, **utan för att** ordet ’nöt’ i det här sammanhanget har med ’nytta’ att göra.”

Upptäck ljud och ljudstrukturer

- Stavelser
- Rim, ramsor, dikter, sånger
- Känna ljud, hitta ljud, ta bort och lägga till, sätta ihop, dela upp
- Betoningsmönster, långa-korta ljud, intonation
- Baklängestal, metateser, palindrom, rövarspråket

Arbeta med ordkunskap

- ”På förekommen anledning”

Men också systematiskt och planerat

- Utgå från till synes enkla ord som eleverna kan
- Förankra i sammanhanget (undervisningen, situationen)
- Laborera med form, betydelse och användning
- Vidga, precisera, fördjupa, jämför, förklara... upptäck!

Upptäck ord

- Synonymi

leta ord som betyder samma sak
betyder de verkligen samma sak
inte bara adjektiv

- Motsatser

”om en sak inte är X, vad är den då?”
komparera

- Kategorisering

vilka saker hör ihop?

- Homonymi

bar far, gunga, ris, skatt, under, vara
festa-fästa, smält-smält, värd-värld
cykel, kort, men, modern

Upptäck sammansatta ord

Enkelt ord, t ex hund

”Vad finns det för olika sorters hundar?”

polishund, ledarhund, sällskapshund, jakthund, vakthund,

Jfr. med hundvakt

”Kan vi sätta ’hund’ först i ordet?”

hundmat, hundpensionat, hundkoppel, hundskål, hundhår...

1. Upptäcker sammansättningsprincipen
2. Upptäcker nya ord/begrepp
3. Upptäcker kunskap om världen

Upptäck avledningsmönster 1

Vi ska läsa en bok och samtalar om omslaget, bokens titel och författaren.

Vi talar om bilderna – vem har gjort dem? Kanske inte författaren själv.

En *illustratör*

Har *illustrerat* boken

Med *illustrationer*

Upptäck avledningsmönster 2

Vi samtalar om *att tänka*.

Vi *tänker* på olika ord. Nu *ska* vi *tänka*. *Tänk* nu på X i en minut. Vad *tänkte* du på? Det *har* jag inte *tänkt* på.

Vilka *tänkare* ni är! Ni är verkligen *tänkande* elever. Ni är *tankfulla* - *fulla av tankar*.

Det var *en bra tanke*. Vi gör ett *tankeexperiment!*

Det är *tänkbart*. Det är *otänkbart*.

Tänk inte tanken!

Upptäck syntax

- Räkna ord
- Bygg fraser
- Bygg med ordlappar / bilder
- Ändra på ordningen
- Jämför påstående och fråga

Upptäck pragmatik

- Direkt-indirekt Vill du gå på bio? Vill du gå ut med soporna?
Sätt dig! Det finns en ledig plats där borta.
- Vad säger de i boken/filmen?
- Vad säger en person?

Upptäck idiom, bildspråk, uttryck – var förberedd!

Systematisk inventering

- Idiom djur, kroppsdelar, mat, natur och kultur...
- Ordpar folk och fä, ut eller in, hack i häl...
- Liknelser
- Metaforer
- Uttryck

Upptäck skämt, gåtor, ironi

- Språkliga skämt, gåtor bygger ofta på tvetydiga ord
 - Barn till flygvärdinnor har en mor som *far*.
 - Det var en gång tre bagare och en *smet*
- Eller på syntaktiska konstruktioner
 - Vet du vad *gubben i köttaffären väger*? Kött, så klart!
 - A: "Min kollega berättade att hon sett ett lodjur *på väg till jobbet* i morse."
B: "Hur i all världen kunde hon veta att det var på väg till jobbet?"

Att ta med 1

Ligg steget före genom systematisk analys

- Träna på att räkna och jämföra antalet fonem, grafem och stavelser i ord.
- Öva på morfemanalys för att skilja mellan stavleser och morfem och upptäcka och se mönster i ords strukturer.
- Djupdyk i uttryck och bildspråk. Uttryck med djur, kroppsdelar, mat, natur och kultur. Ordpar. Liknelser. Metaforer.
- Välj aldrig första bästa.

Att ta med 2

- Använd resonemang

motivera, förklara, exemplifiera, ge tidssamband, ange villkor, ange konsekvenser...

- Locka fram resonemang hos barnen med varför-frågor:

“Varför tror du att vi tar på oss stövlar när det regnar?”

“för att vi inte ska bli blöta”

“för att hålla fötterna torra”

Att ta med 3

Vad innebär begreppen – i min verksamhet?

Förståelse och intresse för “vad”, ”varför” och “hur”?

Vad kan berätta, benämna, resonera innebära...

Vad kan utmanande språk innebära?

Vad innebär ”höga förväntningar” på barn/elever?

Hur utmana medvetenhet om den egna rollens betydelse?

Att ta med 4

Medveten lekfullhet i undervisningen – medveten undervisning i lekfullheten

- Fånga spontana ögonblick på lekfullt och lärande vis
- Fördjupa, utveckla, förläng!
- Var lekfull och vuxen

Att ta med 5

I ledarskapet

Att stödja medarbetare

enkelt!

Att utmana/vara besvärlig

mer utmanande

be-svär-lig

= att tynga på

swár = tung (schwer/schwierig)

Svensk etymologisk ordbok

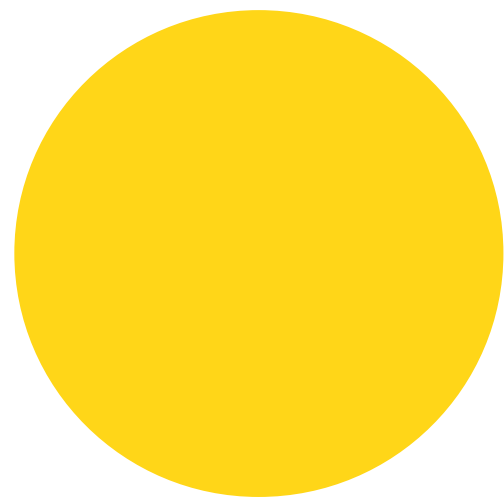
Att ta med 6

I ledarskapet

- Hur *utmana* medarbetare i ett språkutvecklande förhållningssätt av hög kvalitet?
- Hur leda *strukturerat och förväntansfullt*, för ett språkutvecklande förhållningssätt av hög kvalitet?

Referenser

- Bergelson, E., Söderström, M., Schwarz, I-C & Alejandrina, C. (2023)
Everyday language input and production in 1001 children from six countries.
Psychological and cognitive sciences.
<https://doi.org/10.1073/pnas.2300671120>

SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA | STOCKHOLM
sh.se